

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ TARİXİLİK
VƏ MÜASİRLİK PROBLEMİ
(1960-1980-ci illər nəsrində)**

İxtisas **5716.01-Azərbaycan ədəbiyyatı**

Elm sahəsi **Filologiya**

İddiaçı **Nəcəfova Bika Əliyulla qızı**

**Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilən dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2022

Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə
yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Təyyar Salam oğlu Cavadov

Rəsmi opponentlər:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Cavanşir Əziz oğlu Əliyev

Filologiya elmləri doktoru
Gülbəniz İbrahim qızı Babaxanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məti Osman oğlu Bayramlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali
Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyası Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən
ED 1.27 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya Şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

Dissertasiya Şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Leyla Kamran qızı Məmmədova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan tarixi nəsrin zəngin bir inkişaf yolu keçmişdir. 1960-1980-ci illər bu nəsrin tarixində keyfiyyətə yeni bir mərhələdir. Tarixi nəsrin yeni mərhələyə qədəm qoyması Azərbaycan ədəbiyyatının 50-ci illərin sonu, 60-cı illərdən başlayaraq yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olması ilə üzvi əlaqədə olan, şərtlənən bir hadisədir. Stalin rejiminin çöküşündən sonra ədəbiyyatda insan amilinin ön plana keçməsi onun cəmiyyət həyatına və insanın daxili dünyasına psixoloji nüfuzunu gücləndirməklə bərabər, milli şüurun formalaşmasında, milli intibah prosesində funksionallığını gücləndirdi. Milli özünüdərkə, milli kimliyə artan maraq cəmiyyətin sosial sifarişi səviyyəsinə qalxdı. Bədii nəsrə tarixə maraq gücləndi. Tarixin ədəbiyyat vasitəsilə dərkə milli intibah hərəkatının əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi. İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanı yarandı. Tarixi varlığımızın bərpası, antimüstəmləkə əhvali-ruhiyyəsini önə çəkən roman ədəbi proses üzərində ciddi təsir buraxdı. Roman tarixilikdə ifadə olunan müasirliyin ideya-estetik meyarına çevrildi. “Dəli Kür”ün ənənə yaratmaq gücü ədəbi prosesdə milli tarixi varlığa marağı sürətləndirdi. 60-cı illərdə bədii nəsrə tarixi mövzuya meyli 70-80-ci illərdə vüsətli bir hal aldı. Tarixi nəsr nəinki mövzu-mündəricə, bədii sənətkarlıq baxımından xeyli zənginləşdi, hətta bu illərin nəsrində, xüsusən tarixi romanlarda əsaslı tipoloji müxtəliflik yarandı. Tarixi roman ənənəvi janr qəlibindən çıxdı. Lakin tarixi mövzunun ədəbi prosesə sürətli nüfuzu tarixə analitik yanaşma ilə bərabər ekzotik münasibətlə də müşayiət olundu. Ədəbi prosesdə tarixi hadisələri dərin ümumiləşdirmə ilə əks etdirən, onun fəlsəfəsini açan əsərlərlə bərabər, tarixi hadisələrdən hazır süjet alıb onu “nağıllaşdıran” əsərlər də meydana çıxdı.

Ədəbi tənqid tarixi nəsrin hərəkatını – onun janr təkamülünü, ənənəyə novator münasibətini, sənətkarlığın irəliyə və geriye

doğru hərəkətini, tarixiliyin və müasirliyin ideya-estetik dərkinin uğurlu və uğursuz cəhətlərini müəyyən etməyə çalışırdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev ədəbiyyatda tarixi mövzuların işlənməsinə böyük dəyər verir, tarixilikdəki müasirliyi yüksək qiymətləndirir, tariximizin ədəbiyyat vasitəsi ilə öyrənilməsinə zəruri hesab edirdi: *“Amma eyni zamanda bütün vaistərlə, o cümlədən mədəniyyət, ədəbiyyat, teatr vasitəsi ilə indi həqiqəti xalqa bildirmək lazımdır. Həqiqətin xalqa belə çatdırılması daha təsirlidir, xalq bunu qavraya bilir”*.¹

60-80-ci illər ədəbi prosesi sosrealizmin estetik prinsiplərinə müqavimət meylli ilə də xarakterizə olunur. Estetik düşüncədə başlanan vüsətli yeniləşmə hərəkəti, “yeni nəsr” hadisəsi ədəbi tənqidi də fəallaşdırır, ədəbi prosesə intensiv müdaxiləni qaçılmaz edirdi.

Ədəbi-elmi düşüncə estetik düşüncənin inkişafı ilə ayaqlaşmağa çalışırdı. Tənqid tarixi nəsrin meyl və tendensiyalarını, ideya-bədii xüsusiyyətlərini ayrı-ayrı tarixi janrların təkamülü prosesində, zamanla ayaqlaşması kontekstində dəyərləndirməyə çalışır, tarixiliyin və müasirliyin zəngin ifadə yollarını araşdırır, bədii məndə onların bir-birini şərtləndirməsinin estetik təzahürlərini önə çəkirdi. Lakin bu bir həqiqətdir ki, ümumən götürəndə tənqidi düşüncə estetik düşüncədən geri qalırdı. Çünki tənqidin təbiətində bu və ya digər dərəcədə sosiallığa meyl və bu meylin sovet ideologiyasının tələbləri ilə bir qədər də qabarıqlaşması 60-80-ci illərdə tam gücü ilə olmasa da qalırdı və “ədəbi qanunlar”la siyasi-ideoloji tələblərə müqavimət göstərən ədəbiyyatla ayaqlaşmağa çətinlik çəkirdi. Məhz bu cəhət 60-80-ci illərdə bədii nəsrə tarixilik və müasirlik probleminə ədəbi-tənqidi baxışları yenidən elmi təhlil müstəvisinə gətirməyi, bədii nəsrə münasibətdə obyektiv elmi təhlillərlə ideoloji meyarlara söykənən tənqidi baxışları bir-birindən ayırmağı və onları müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə dəyərləndirməyi zəruri edir.

¹ Hacıyev, A.Yazıçı şəxsiyyəti və bədii qanunauyğunluq / A.Hacıyev. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – s.142

Mövzunun öyrənilməsində iki əsas istiqaməti fərqləndirmək mümkündür. I. Mövzunun ədəbi tənqid müstəvisində tədqiqi; II. Mövzunun ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən araşdırılması. Hər iki istiqamətdə problem, öncə, ədəbi tənqid və 1960-1980-ci illər nəsr kontekstində, lakin ümumi şəkildə araşdırılır. İkinci halda isə məsələnin qoyuluşu nisbətən konkretləşir: Ədəbi tənqid və 1960-1980-ci illər nəsrində tarixilik və müasirlik araşdırılır. İstər ədəbi tənqid və istərsə də ədəbiyyatşünaslıq müstəvisindəki araşdırmalarda tarixilik və müasirlik məsələsi ayrıca deyil, tənqid və nəsr probleminin tərkib hissəsi kimi araşdırılmış, bu istiqamətdə müəyyən mülahizələr söylənmişdir.

Məlumdur ki, tənqid çağdaş ədəbi proses kontekstində poeziya, nəsr, dramaturgiya, publisistika ilə bərabər tənqid və ədəbiyyatşünaslıq materiallarını da təhlil süzgəcindən keçirməyi, ədəbi prosesin irəliyə doğru hərəkəti zəminində onun da vəziyyətinə qiymət verməyi nəzərdə tutur. Bu mənada 1960-1980-ci illər nəsr, eləcə də tarixi nəsr və tənqid əlaqələri bu illərin ədəbi prosesindən bəhs edən materiallarda özünə yer almışdır. Nəzərə alsaq ki, tənqid və tarixi nəsr probleminə önə çəkilən əsas məsələ tarixilik və müasirliyin bədii ifadə üsullarına münasibətlə müəyyənləşir, onda bu istiqamətə söylənmiş mülahizələri mövzunun araşdırılmasının ilk mərhələsi kimi dəyərləndirmək olar.

Ədəbi tənqid tarixi mövzusunda yazılmış bədii nəsr nümunələrini tənqid-təhlil süzgəcindən keçirərəkən, təkcə bədii əsərin özünə yox, həm də o əsər haqqında yazılmış mövcud tənqid materiallarına da münasibət bildirir və beləliklə, bədii nəsrə tarixilik və müasirlik probleminə tənqidin münasibəti yazıçının yaradıcılıq yolu, əsas tarixi nəsr janrlarının hərəkəti və s. müstəvilərdə də təhlil obyektinə çevrilir.

Axundov Y. "Tarix və roman", Əsədullayev S. "Tarix, sənətkar və müasirlik", Əlişanoğlu T. "Azərbaycan "yeni nəsr"i, İsmayılov Y. "İ.Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu", Qasımov H. "Müasir Azərbaycan romanı", Paşayeva N. "İnsan bədii tədqiq obyektini kimi", T.Salamoğlu. "Müasir Azərbaycan romanının poetikası

(XX əsrin 80-ci illəri)” və s. kimi elmi nüfuza və yaradıcılıq mövqeyinə malik alimlərin əsərlərində bu mövzular öz qiymətini almışdır.

Bu mübahisə və müzakirələr yalnız Azərbaycan sərhədləri daxilində qalmamış, Utexin N.P, Pımar N.T, Napalova T.T, Motileva T.,Selkova A.N, kimi sovet məkanının nüfuzlu tənqidçiləri də bu ədəbi müzakirələrə qoşulmuşlar.

Tənqid və 1960-1980-ci illər nəsrində tarixilik və müasirlik problemi bu illərin nəsrindən bəhs edən ədəbiyyatşünaslıq materiallarının da təhlil arsenalına daxil olur. Çünki ədəbiyyat tarixi istiqamətində aparılan araşdırmalar, ilk növbədə, təhlil predmetinə çevrilən əsər haqqında tənqidin mülahizələrini araşdırıb, ümumiləşdirmək, ona tənqidi yanaşmaq funksiyasını da öz üzərinə götürür¹.

Göründüyü kimi, “Azərbaycan ədəbi tənqidi və 1960-1980-ci illər nəsrində tarixilik və müasirlik” problemi müxtəlif istiqamətli tənqid və ədəbiyyatşünaslıq materiallarında bu və ya digər dərəcədə araşdırma obyektinə olmuşdur. Bu zaman əsas diqqət tarixi dövr hadisələrinin təsvirində və tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının yaradılmasında, bədii dil və tarixi kalorit məsələlərinə, müəllif fantaziyasından gələn təsvirlərlə tarixi materialların bir-birinə nisbəti və s. məsələlərə tənqidi yanaşmalara daha artıq diqqət yetirilmişdir. Lakin ədəbiyyatşünaslığın bu istiqamətdəki araşdırmaları əksər hallarda ayrı-ayrı əsərləri, ayrı-ayrı illərin məhsullarını, yaxud sənətkarların ayrıca götürülmüş yaradıcılıq

¹ Elçin. Müasir tənqidimiz: Vəziyyət və vəzifələr // Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri. – Bakı: Yazıçı, – 1981. – s. 361-375; Hüseynov, A. Nəsr və zaman / A.Hüseynov. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – s.153-184; Hüseynov, A. Müxtəlifliyin birliyi / A.Hüseynov. – Bakı: Yazıçı, – 1983; Hüseynov, A. Tarixi düşüncə vüsəti (1980-ci ilin nəsr) // A.Hüseynov. Sənət meyarı. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – s. 152-261; Hüseynov, A. Nəsr (83-cü ilin ədəbi icmalı) // Ədəbi proses 83-84. – Bakı: Elm, – 1994. – s. 3-43; Hüseynov, A. Nəsr (84-cü ilin ədəbi icmalı) // Ədəbi proses – 83-84. – Bakı: Elm, – 1994. – s. 156-187; Quliyev V. Nəsr (81-ci ilin ədəbi icmalı) // Ədəbi proses – 81-82. – Bakı: Elm, – 1987. – s. 13-44; Quliyev, V. Tarix ciddiyyət tələb edir // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1986, 25 aprel.

yollarını nəzərdə tutduğu üçün geniş ümumiləşdirmələrə imkan verməmiş, problemin kompleks həllinə istiqamətlənməmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. 1960-1980-ci illər nəsrində tarixilik və müasirlik probleminə milli ədəbi tənqidin baxışlarını araşdırmaq, bədii nəsrə tarixiliyin və müasirliyin ideya-estetik dərkilə bağlı ədəbi tənqiddə irəli sürülən mülahizələri elmi-analitik təhlildən keçirmək, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə dəyərləndirmək tədqiqatın əsas məqsədini təşkil edir. Bu məqsədi gerçəkləşdirmək üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

Birincisi, 1960-1980-ci illər nəsrində tarixilik və müasirlik probleminin ideya-estetik dərkinin əsas yollarına, istiqamətlərinə dair meydana çıxan ədəbi-tənqidi mülahizələri, elmi araşdırmaya cəlb edib, ümumiləşdirmək;

İkincisi, 1960-1980-ci illər nəsrində tarixiliyin və müasirliyin ideya-estetik ifadəsində yol verilən qüsuralara, mövzuya verilən bədii həlldəki yanlışlıqlara ədəbi tənqidin münasibətini aydınlaşdırmaq, bu istiqamətdə söylənen mülahizələri tipoloji ümumiləşdirmə müstəvisinə çıxarmaq.

Mövzunun elmi həlli üçün nəzərdə tutulan birinci və ikinci istiqamətlərdə aşağıdakı işlərin görülməsi vacib sayılmışdır:

– Milli ədəbi tənqidin tarixində tarixilik və müasirlik probleminə elmi baxışların təkamül yolunu izləmək;

– Tarixi romanın tipologiyası və tarixiliyin inikas üsullarına dair ədəbi tənqiddə meydana çıxan mübahisələri şərh etmək;

– Tarixi mövzunun bədii həllində tarixi gerçəklik materiallarına istinadın tarixilik və müasirliyin ifadəsində tipoloji baxımdan birinci yol kimi müəyyənləşməsinin elmi əsaslarına dair ədəbi-tənqidi mülahizələri araşdırmaq;

– Ədəbi tənqidin bədii nəsrə tarixiliyin bədii-fəlsəfi dərkini tarixiliyin və müasirliyin ideya-estetik ifadəsində ikinci yol kimi fərqləndirməsi məsələsinə aydınlıq gətirmək;

– 1960-1980-ci illər nəsrində tarixilikdə bədii şərtlilik və yaxud tarixiliyin şərtliliyinə dair ədəbi tənqiddə yer alan çoxsaylı mübahisələrə münasibət bildirmək;

– Bədii nəsrdə tarixi dövr hadisələrinin və tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının təhrifi problemini ədəbi tənqid müstəvisində araşdırmaq;

– Bədii dildə tarixiliyin pozulması problemi ilə bağlı ədəbi-tənqidi mülahizələri tipoloji ümumiləşdirməyə cəlb etmək;

– Tarixi nəsrə müasirləşdirmə və macərəçılıq meyillərinə tənqidin tarixilik və müasirlik kontekstindəki münasibətlərini elmi təhlil obyektinə çevirmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın metodoloji əsasında müstqəillik dövrünün azərbaycançılıq ideologiyasını əsas götürən ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi dayanır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında formalaşmaqda olan metodoloji prinsiplər, ədəbi-estetik və tənqidi fikrin əsas qanunauyğunluqları, dünya ədəbiyyatşünaslığının elmi-nəzəri təcrübələri metodoloji əsas kimi götürülmüşdür.

Tədqiqat işi tarixi-müqayisəli və tipoloji təhlil üsulları ilə aparılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Ədəbi tənqidin 60-80-ci illər nəsrində tarixi mövzunun işlənməsinə, tarixiliyin və müasirliyin bədii-estetik dərkinə istiqamətlənən mübahisələr iki əsas tendensiyanın fərqləndirilməsi ilə nəticələnir. Birincisi, tarixiliyin və müasirliyin sənədli bədii ifadəsi, başqa sözlə, tarixi mövzunun tarixi gerçəklik əsasında ifadəsi. İkincisi, tarixi mövzunun müəllif fantaziyası hesabına işlənməsi, tarixi sənədlilikdən imtinanın tarixin bədii-fəlsəfi və digər istiqamətlərdə dərkinə istiqamətlənməsi.

2. Ədəbi tənqidin 60-80-ci illər nəsrində tarixilikdə müasirlik və tarixiliyin müasirləşdirilməsi ilə bağlı qənaətləri ümumən obyektiv elmi ümumiləşdirmə səciyyəsi daşıyır və bu ümumiləşdirmələr bir qayda olaraq müasirləşdirmə ilə bağlı çoxsaylı ədəbi faktların tipoloji təhlilinə istinad edir.

3. Ədəbi tənqid tarixiliklə müasirliyin bir-birini şərtləndirməsi, birinin o birini tamamlaması prinsipindən çıxış edir və məsələni belə qoyur ki, tarixi həqiqət düzgün əks etdirilməyəndə əsər

müasirlik gücünü itirir. Çünki tarixilik kimi müasirliyin də əsasında bədii həqiqət dayanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Sovet dövründə ədəbi tənqidin üzərinə yüklənən missiya ədəbi prosesin hərəkətini axıra qədər obyektiv elmi təhlil müstəvisinə gətirməyə imkan verməmişdir. 1960-1980-ci illər tənqidində tarixiliyə və müasirliyə tənqidi baxış ideoloji-sosioloji yanaşmalardan azad olmadığı üçün onun estetik düşüncənin hərəkətinə verdiyi qiymətə müstəqillik dövrünün tənqidi düşüncəsi ilə nüfuz elmi zərurətə çevrilir. Bu cəhət problemin qoyuluşunun yeniliyini şərtləndirir.

Dissertasiyada 1960-1980-ci illərin tarixi nəsrinə verilən tənqidi təhlillər analitik elmi təhlil müstəvisinə gətirilir. Məqsəd tənqidin mülahizələrini sadəcə ədəbiyyatşünaslıq “dili”nə çevirmək yox, bu deyilənləri bədii mətn həqiqətləri ilə qarşılaşdırıb, obyektiv elmi qənaətlər formalaşdırmaqdır.

– Ədəbi tənqidin tarixilik və müasirlik probleminə baxışının təkamül yolunun izlənməsi.

– Müasirliyin tarixiliyə qarşı qoyulmasına, tənqiddə tarixiliyin sosioloji-ideoloji mövqedən şərhinə tənqidi münasibət, tənqidin tarixiliyin estetik ifadəsinin tipologiyasına mühafizəkar münasibətinin elmi şərhə istiqamətindəki araşdırmalar dissertasiyanın elmi yenilikləri sırasında yer alır.

– Tədqiqat işi tarixi dövr hadisələrinin və tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının təhrifi probleminin ədəbi tənqid müstəvisində araşdırılması.

– Tənqid və bədii dildə tarixiliyin təhrifi, tarixi nəsrə müasirləşdirmə və macərəçılıq meylinə tənqidi münasibət məsələləri qoyuluşu və sistemli elmi həlli ilə də yenidir.

– Tarixi mövzuda yazılmış əsərlər yalnız müasir həyatın inikasını kimi yox, həm də tarixi keçmişimizin yaddaşı kimi tədqiq edilir.

Tədqiqatın metodoloji əsasında müstəqillik dövrünün azərbaycançılıq ideologiyasını əsas götürən ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi dayanır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında formalaşmaqda olan metodoloji prinsiplər, ədəbi-estetik və

tənqidi fikrin əsas qanunauyğunluqları, dünya ədəbiyyatşünaslığının elmi-nəzəri təcrübələri metodoloji əsas kimi götürülmüşdür.

Tədqiqat işi tarixi-müqayisəli və tipoloji təhlil üsulları ilə aparılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi milli ədəbi tənqidin tarixi inkişaf yolunun öyrənilməsi, tənqid və nəsr probleminin araşdırılması baxımından, hər iki istiqamətdə tədqiqatların dərinləşdirilməsi mənasında nəzəri əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqat işinin nəticələrindən ədəbiyyatşünaslıq sahəsində elmi-nəzəri tədqiqatlarda sənətkar və tarix probleminin araşdırılmasında ədəbiyyat tarixinə dair yazılan dərslər vəsaiti kimi istifadə etmək olar. Eyni zamanda tədqiqat işi tarixi mövzu əməllərini, sovet ədəbiyyatında tarixə bədii idarəetmə fərdiliyini araşdıranaqlar üçün lazımlı ola bilər.

Tədqiqat işi ali məktəblərdə tədris olunan “Ədəbi tənqid tarixi” fənni üçün, həmçinin ədəbi tənqid tarixinə, tənqid və nəsr probleminə həsr edilmiş xüsusi kursların tədrisi üçün əhəmiyyətli material verir.

Tədqiqatın aprobeiasyası və tətbiqi. Araşdırmanın məzmunu Azərbaycanın və müxtəlif xarici ölkələrin elmi toplu və jurnallarında dərc olunmuş məqalə və tezisdə, konfranslarda oxunmuş məruzələrdə əksini tapmışdır.

Tədqiqatın nəticələrindən ali təhsil müəssisələrində əlavə vəsait kimi də istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasında hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun (hazırda həmin İnstitut Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə birləşdirilmişdir) Elmi Şurasının 23 yanvar 2014-cü il (protokol №6) və Azərbaycan MEA “Müasir dövrdə dünya ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqları” problemi üzrə Respublika Əlaqələndirmə Şurası Bürosunun 22 may 2014-cü il

tarixli (protokol №3) protokollarının qərarları ilə təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş (.....), I fəsil (.....), II fəsil (.....), III fəsil (.....), nəticə (.....) və ədəbiyyat siyahısından (.....) ibarət olmaqla, ümumi həcmi (.....) işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, öyrənilmə dərəcəsi göstərilir, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobeasiya və strukturundan bəhs olunur.

Birinci fəsil “**Milli ədəbi tənqid və tarixi nəsrin nəzəri problemləri**” adlanır. Bu fəsil iki paragrafdan ibarətdir.

“**Milli ədəbi tənqidin tarixində tarixilik və müasirlik probleminə elmi baxış**” adlanan¹ birinci paragrafdə tarixilik və müasirlik probleminə elmi baxışın həm tarixi, həm də təkamül prosesi izlənilir. “

Bu paragrafdə tarixilik və müasirlik tarixi mövzunun ideya-bədii keyfiyyətlərini şərtləndirən estetik kateqoriyalar kimi şərh edilir və müasirlik daha geniş anlayış kimi qəbul olunur. Qeyd olunur ki, mövzunun xarakterindən asılı olmayaraq onun bədii həqiqətə çevrilməsinin estetik əsasında müasirlik kateqoriyası dayanır. Müasirlik bədii əsərin qələmə alındığı zaman və gələcək üçün yaşarılığını şərtləndirən vacib keyfiyyətdir. Müasir həyat məsələlərindən bəhs edən əsərlərdən fərqli olaraq tarixi mövzunun işlənməsində müasirliklə bərabər tarixilik də vacib estetik kateqoriya statusu qazanır.

Tədqiqatda üzərində geniş dayanılan məsələlərdən biri budur ki, tarixi mövzunun işlənməsində müasirlik və tarixiliyin vəhdətdə təzahürünün zəruriliyi milli ədəbi tənqidin tarixində heç də həmişə düzgün başa düşülməmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi mövzuya müraciət faktları milli ədəbi tənqiddə müasirliklə bərabər tarixiliyi də elmi düşüncə arsenalına daxil etsə də, onlar bədii əsərin dəyərləndirilməsində bərabərhüquqlu estetik kateqoriyalar kimi başa düşülməmiş,

¹ Nəcəfova, B. 1930-1950-ci illər ədəbi tənqidi və bədii nəsrə tarixilik və müasirlik problemi // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, – 2014. №4, – s.284-290

xüsusən ilk tarixi əsərlərə münasibətdə tarixilik müasirliyin ifadə vasitəsi kimi izah edilmişdir.

Tarixilik və müasirlik problemlərinə mübahisəli yanaşmaların başlanğıcının M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib”inə öz dövründəki mübahisəli baxışlardan götürməsi, tarixiliyin və müasirliyin nəzəri şərhinə dair Axundovun özünün mülahizələri, sonrakı dövrlərdə bu əsərdə tarixiliyin və müasirliyin ifadəsi ilə bağlı elmi mübahisələr, eləcə də XX əsrin 20-30-cu illərində tarixi mövzuya inkarçı yanaşmalar, tarixiliyin ancaq müasirliyin ifadə vasitəsi kimi qəbul edilməsi məsələləri, 30-40-cı illər tənqidində tarixilik, tarixin təhrifi, tarixilik və elmlilik kimi problemlərin qoyuluşu elmi cəhətdən şərh olunur, dövrün tənqidində özünə yer edən “inqilabi tarixi roman” və s. kimi məsələlərə aydınlıq gətirilir.

Tənqidi ədəbiyyatda “Aldanmış kəvakib” əsərində tarixə müraciətin ancaq müasirliyin ifadə vasitəsi kimi qəbul edilməsinə dair mülahizələrə tədqiqatda tənqidi yanaşılır. S.Əsədullayevin “Aldanmış kəvakib”i “*tarixi roman*”¹ hesab etməsi ilə bağlı mövqeyi müdafiə edilir. M.F.Axundzadənin bu əsərlə bağlı Mirzə Yusif xana yazdığı məktubundakı mülahizələri təfsilatlı təhlilə çəkilərək müəllifin əsəri tarixi planda işləməsi, tarixi dövrün ruhunun qorunduğu, tarixiliyi şərtləndirən əlamətdar keyfiyyətlər, tarixilikdə ifadə olunan müasirliklə bağlı mülahizələr söylənir. M.F.Axundzadənin “Cəmə-cəm” əsərinin mütərcimi Şahzadə Fərhad Mirzə ilə “dialoq”unda müəllifin mülahizələrinin elmi əsasında tarixilik və müasirlik kateqoriyalarının dayandığı sübut olunur.

XX əsrin 20-30-cu illərində tarixi mövzuya maraq güclənir. 30-cu illərdə tarixi nəsrin mükəmməl nümunələri yaranır. Lakin 30-cu illərdə estetik düşüncənin hərəkəti ilə tənqidi düşüncənin marağı üst-üstə düşür. Siyasi rejimin ideoloji tələbləri ilə bağlı olaraq tənqid tarixi mövzuda ifadə olunan müasirliyi qəbul etmir.

¹ Əsədullayev, S. Tarix, sənətkar, müasirlik / S.Əsədullayev. – Bakı: Gənclik, – 1975. – c. 35.

Tarixə müraciət tarixi idealizə kimi qiymətləndirilir. Müasirliyin ifadə vasitəsi kimi müasir mövzular önə çəkilir.

Ədəbi prosesdə tarixə müraciət faktları özünə yer alır. Lakin ideologiyanın birbaşa təsiri ilə tarixi materialın işlənməsində təhriflər artır, tarixi materialı müasirləşdirmək tendensiyası önə keçir. Tənqid ədəbi prosesdəki bu tendensiyaya bəraət qazandırır.

Tarixiliyin bu istiqamətdəki dərki və şərh 40-50- ci illərdə davam edir. UİK(b)P MK-nın Ədəbiyyat və incəsənət haqqındakı 1946-48-ci il qərarları faktik olaraq sənətkarın tarixə müraciət imkanlarını heçə endirir. Lakin ədəbi tənqid tarixi mövzularda yazmaq zərurətini aktuallandırır. Ədəbi tənqiddə tarixi mövzuya baxış bucağı ciddi deformasiyaya uğrayır. Xalqın tarixi keçmişini inqilabın tarixi ilə əvəz edilir.

Tarixi mövzulu əsərlərin yerini tarixi-inqilabi mövzuda yazılmış əsərlər tutur. Həm estetik, həm də tənqidi düşüncədə tarixi əsər anlayışı ilə tarixi-inqilabi əsər anlayışı arasında bərabərlik işarəsi qoyulur. Əslində “Dumanlı Təbriz”, “Gizli Bakı” və bu kimi çağdaş həyat problemlərindən bəhs edən əsərlərin tarixi əsərlər adı altında təqdim edilməsi xalqın tarixini estetik düşüncənin predmetinə çevirməyin yolunu kəsməyə, xalqın tarixini mümkün qədər müasirləşdirməyə hesablanır.

Mahiyətə tarixi mövzular müasir mövzularla əvəz olunur. Bu tipli əsərlərdə nə zamanı, nə qəhrəmanların dünyagörüşünü, nə də bədii dili tarixi kalorit yox, müasirlik səciyyələndirir. Xalqın tarixinin inqilabın tarixi ilə əvəz edilməsi və bunun estetik düşüncəyə yeridilməsi tarixiliyin təhrifi, tarixilikdə ifadə olunan müasirliyin ədəbi tənqid tərəfindən düzgün dərk edilməməsi, yaxud dərk olunanların dilə gətirilmək imkansızlığı kimi mənalandırılır.

Birinci paragrafdakı şərhlərdə tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda tarixilik və müasirlik probleminə elmi baxışın ümumi mənzərəsi yaradılır.

İkinci paraqrafda **“Ədəbi tənqiddə tarixi romanın (1960-80-ci illər) tipologiyası və tarixiliyin inikas üsullarına dair mübahisələr”**¹ elmi təhlil predmetinə çevrilir.

50-ci illərin sonu, 60-cı illərdə ədəbiyyatımızın yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olması tarixi mövzuya müraciət imkanını artırır, tarixi mövzulara total maraq yaranır. Hətta 60-80-ci illərdə tənqid tarixi mövzunun işlənməsində kəmiyyətin keyfiyyəti üstələməsindən ciddi narahat olur. Bununla bərabər, tarixi nəsrin, xüsusən romanın bu onilliklərdə əsaslı təkamül prosesi keçirdiyi, tipoloji müxtəliflik ədəbi tənqiddə bu müxtəlifliyin mahiyyətini izah etmək marağı yaradır.

Tarixiliyin ifadə imkanları, üsul və vasitələri, tarixə münasibətin tipologiyası problemi aktuallanır. Tarixi mövzunun işlənməsində sənədlilikmi, tarixi mənbələrə istinadmı, yoxsa hansı vasitə ilə olursa-olsun, tarixin ruhunun düzgün ifadəsi məsələsi ədəbi tənqidin mübahisə predmetinə çevrilir, tənqidi fikir haçalanır.

Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu tədqiqatda onunla izah olunur ki, 1960-80-ci illərdə yaranan tarixi romanların mühüm bir qismi tarixi romanın ənənəvi formasına sığışmır. Bu cəhət ədəbiyyatşünaslıqda “tarixi roman” anlayışına analitik münasibəti aktualandırır, tarixi romanın tipoloji təsnifatı problemini meydana çıxarır. Tədqiqatda tənqid və ədəbiyyatşünaslığın “tarixi roman nədir?” sualı ətrafındakı mübahisələri geniş şərh olunur, tənqidi düşüncədə tarixi romanın tipoloji müxtəliflik qazanmasına dair elmi mövqelərə aydınlıq gətirilir.

Tənqid və ədəbiyyatşünaslığın tarixi romanın tipologiyası ilə bağlı qənaətləri ümumiləşdirilir və belə nəticə əldə olunur ki, 1960-80-ci illərdə tarixi mövzunun bədii inikasında iki əsas istiqamət mövcud olmuşdur. Tədqiqatda belə bir qənaətə gəlinir ki, ədəbi tənqidin 60-80-ci illər nəsrində tarixi mövzunun işlənməsində, tarixiliyin və müasirliyin bədii-estetik dərkində iki

¹ Nəcəfova, B. Ədəbi tənqiddə tarixi romanın 1960-1980-cı illər tipologiyası və tarixiliyin inikas üsullarına dair mübahisələr // – Bakı: Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərləri, – 2014. №4, – s.32-38

əsas istiqaməti fərqləndirdiyini müşahidə edirik. Birincisi, tarixiliyin və müasirliyin sənədli bədii ifadəsi, başqa sözlə, tarixi mövzunun tarixi gerçəklik əsasında ifadəsi. İkincisi, tarixi mövzunun müəllif fantaziyası hesabına işlənməsi, tarixi sənədlilikdən imtinanın tarixin bədii-fəlsəfi və digər istiqamətlərdə dərkinə istiqamətlənməsi.

60-80-ci illərdə bir tərəfdən mövzunun tarixi mənbələr əsasında işlənməsi, ikinci tərəfdən mövzunun yazıçı fantaziyası hesabına həzm edilməsi faktlarının çoxalması ədəbi tənqidi tarixi mövzunun işlənməsinə tipoloji müxtəliflik kontekstində yanaşmaya gətirib çıxarır. Ədəbi tənqid hər iki yolu tarixiliyin fərqli ifadə vasitələri kimi qəbul edir. Tarixiliyin ifadə vasitələrindəki bu müxtəlifliyin tarixi nəsrin, xüsusən romanın janr təkamülünə gətirib çıxardığını, janrın təkcə tarixi hadisələri təsvir etməklə kifayətlənmədiyini, onun fəlsəfəsini açmağa hesablandığını önə çəkir.

Bu elmi nəticəyə uyğun olaraq II fəsildə məsələ belə qoyulur: **“Tənqid və 1960-80-ci illər nəsrində tarixiliyin və müasirliyin ideya-estetik dərkə yolları”**.

II fəslin birinci paragrafında **“1960-80-ci illər nəsrində tarixiliyin və müasirliyin tarixi gerçəklik əsasında ifadəsi”**¹ nə tənqidi yanaşmaların təkamül prosesi izlənilir.

Tarixi nəsrin təkamülündəki tipoloji zənginlik 60-80-ci illər nəsrində tarixiliyin və müasirliyin tarixi gerçəklik əsasında ifadəsini ədəbi tənqidin prioritet məsələlərindən birinə çevirir. Ədəbi tənqid tarixiliyin bədii əksinin keyfiyyəti ilə bağlı məsələyə xüsusi diqqət yetirməyə istiqamətlənir.

Tənqid tarixi mövzunun bədii ifadəsində tarixiliyin qorunmasını sənətkarlığı şərtləndirən birinci şərt kimi irəli sürür. Tənqidi düşüncə tarixi mövzunun bədii həqiqətə çevrilməsində sənətkarlığı şərtləndirən uikinci əsas şərt kimi müasirlik

¹ Nəcəfova, B. “Dəli Kür” və “Pərvanə” romanı 70-80-ci illər tənqidində // Bakı Dövlət Universiteti “Kitabi-Dədə Qorqud” və türk dünyası “Kitabi-Dədə Qorqud” un təcmüsü və nəsrinin 200 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 29 dekabr, – 2015, – s.530-533

problemiuni önə çıxarır və belə qənaətə gəlir ki, tarixiliyin yüksək estetik səviyyədə ifadəsi həqiqi müasirlik doğurur.

60-70-ci illərdə yazılan tarixi əsərlərə (“Dəli Kür”, “Qarlı aşırım”, “Pərvanə” və s.) yanaşmada 70-ci illərin tənqidi düşüncəsi estetik düşüncədən geri qalır. Estetik düşüncədə sosrealizmin doqmalarından kənara çıxma halları gücləndiyi halda, tənqiddə bu irəliləyiş nəzərə çarpmır. Bu cəhət “Dəli Kür” və “Qarlı aşırım”ı tənqidin sinfi-sosioloji kontekstdə təhlil meyllərində, “Dəli Kür”lə “Pərvanə”ni “inqilab uğrunda mübarizə” prizmasından dəyərləndirmədə aşkar nəzərə çarpmır. 70-ci illərdə tənqid bu əsərlərdəki milliliyi eklektik səciyyədə təqdim edir.

80-ci illərin tənqidi düşüncəsi ilə 70-ci illərin estetik düşüncəsi arasında məsafə azalır, tənqid tarixiliyin və müasirliyin bədi ifadəsinə daha demokratik məzmunlu şərh verir. Tarixi əsərlərdəki ümumbəşərlik bütövlükdə onun milli məzmununda, tarixiliyin dəqiq ifadəsində, tarixilikdə ifadə olunan müasirlikdə axtarılır.

Bu zaman tədqiqatda daha çox 60-80-ci illər nəsrində ədəbi hadisə kimi meydana çıxan “Dəli Kür”, “Pərvanə”, “Qarlı aşırım”, “Məhşər”, “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü” kimi əsərlərdə tarixiliyin və müasirliyin bədi ifadəsinə tənqidin münasibəti üzərində geniş dayanılır¹. Tarixiliyin və müasirliyin bu əsərlərdəki ifadəsinə ədəbi tənqidin fərqli yanaşmaları, zidd mövqeləri elmi təhlil müstəvisinə gətirilir, bədi mətn həqiqətləri ilə tənqidin mövqeləri qarşılaşdırılır. Hər bir əsərdə tarixiliyin və müasirliyin estetik təzahürü ilə bağlı tənqidin mövqələrinə polemik yanaşılır, obyektiv elmi mülahizə ilə ideolojidən gələn təhlillərin sərhədləri müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatda belə qənaətə gəlinir ki, 60-70-ci illər nəsrində tarixilik və müasirlik probleminin tədqiqi zamanı iki məsələyə

¹ Наджафова, Б. Романы «Дели Кюр» и «Парвана» в критике 1970-80-х годов // «Теорія та практика сучасної науки та освіти» матеріали міжнародної наукової конференції, – Dnipro: 29-30 листопада, – 2019, с.348

xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Birincisi, tənqidin bədii nəsrin mövzu və materiallarında ifadə olunan tarixiliyin və müasirliyin həqiqi bədii əksini doğru-dürüst müəyyənləşdirdiyi məqamlar. İkincisi, bədii nəsrə tarixiliyin və müasirliyin əksinin ədəbi tənqid tərəfindən daha çox ideoloji-sosioloji müstəviyə çıxarılması, başqa sözlə, bədii nəsrə tarixiliyin və müasirliyin estetik inikasına elmi münasibətdə tənqidin yanlışlıqları.

Tədqiqat boyu elmi təhlilin əsas tendensiyaları kimi alman bu ümumiləşdirmələr 60-70-ci illər tənqidi ilə müqayisədə 80-ci illər tənqidini fərqləndirməyə, tarixilik və müasirlik probleminin şərhində tənqidi düşüncənin təkamül prosesini düzgün şərh etməyə imkan verir. Tədqiqatda “Dəli Kür”, “Pərvanə”, “Qarlı aşırım”, “Məhşər” və s. romanlarda tarixi gerçəkliyin bədii ifadəsi, tarixiliyi və müasirliyi şərtləndirən amillərlə bağlı A.Hüseynov, X.Əlimirzəyev, A.Əfəndiyev, T.Hüseynoğlu, Y.Qarayev və b. nüfuzlu tənqidçilərlə polemikalar aparılır.

İkinci fəslin ikinci paragrafında aşağıdakı problem qoyulur: **“Tarixin bədii-fəlsəfi dərki problemi və müasirlik. Tənqid tarixilikdə bədii şərtlilik və tarixiliyin şərtliliyi haqqında”**¹. Bu paragrafda tarixin bədii dərkində bütövlükdə müəllif fantaziyasına istinad edən, tarixin büsbütün yazıçı fantaziyası hesabına həzm olunduğu əsərlərə tənqidin münasibəti şərh olunur. Bu tip əsərlərdə şərti bədii təsvirlərdən istifadənin məqsədinə tənqidin fərqli yanaşmaları təhlil müstəvisinə gətirilir. Tənqidin şərtliliyin tarixiliyə, yoxsa tarixiliyin şərtliliyə xidmət etməsi dillemasına necə elmi həll verməsi, müasir mövzulu və tarixi mövzulu əsərlərdə şərtliliyin yerinə yetirdiyi estetik funksiyalara ziddiyyətli münasibətləri ədəbi təhlilin predmeti olur. Tədqiqatda “Mahmud və Məryəm”, “Köç” tipli əsərlərdə şərti-simvolik və metaforik

¹ Nəcəfova, B. Ədəbi tənqiddə Elçinin “Mahmud və Məryəm” tarixilik və şərtlilik məsələsinə fərqli baxışlar // Görkəmli ədəbiyyatşünas, tənqidçi, tərcüməçi, professor Pənah Xəlilovun anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Türk xalqları ədəbiyyatının aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: 18 dekabr, – 2015, – s.151-156

təsvirlərin yerinin müəyyənləşməsində dünya ədəbiyyatından gələn təcrübələrə tənqiddin istinadları araşdırılır və bu zaman irəli sürülən mülahizələrdəki yanlışlıqlar adı çəkilən əsərlərə birbaşa elmi yanaşma ilə təkzib edilir. Tədqiqatda 70-80-ci illərdə yaranan bir çox tarixi əsərlərdəki şərtiliyin tarixin bədii-fəlsəfi dərkinə xidmət etdiyini əsaslandıran elmi mövqələrin obyektivliyinə diqqət çəkilir. Məhz bu mənada tədqiqatlarda səslənən aşağıdakı fikir “Mahmud və Məryəm” tipli əsərlərdə tarixiliyin daşdığı estetik funksiyanın mahiyyətinin düzgün dəyərləndirilməsinə istiqamət vermək gücündədir: *“Mahmud və Məryəm” romanında böyük məhəbbət macərəsi ilə bərabər, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində xüsusi yeri olmuş Şah İsmayıl Xətai zamanəsindən, Çaldıran döyüşünün ibrət dərslərindən söz açılması milli tarixə qayıdış dövrünün bədii ədəbiyyatda açdığı imkanların əks-sədası idi*.¹

60-80-ci illərdə tarixi nəsr əsaslı təkamül prosesi keçirir. Xüsusən 80-ci illərdə tarixin bədii-fəlsəfi dərki önə keçir. Tarixi mövzunun işlənməsində “sərbəstlik” artır. Müəlliflərin tarixi hadisələri fəlsəfi, sosial, psixoloji, siyasi cəhətdən izah tendensiyası güclənir. Elçinin “Mahmud və Məryəm”, M.Süleymanlının “Köç”, Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi” əsərlərində tarixi mövzunun estetik ifadəsində bədii şərtilik əlamətləri güclənir. Ədəbi tənqid tarixilikdə bədii şərtilik, yaxud tarixiliyin şərtiliyi ilə bağlı dilemma qarşısında qalır.

Mövzunun bədii həllində şərti süjetlərə, təsvir və ifadə vasitələrinə müraciətin sıxlığına tənqiddin münasibəti fərqli olur. Xüsusən, “Mahmud və Məryəm” romanına yanaşmada tənqid tarixiliyin şərtiliyin, yoxsa şərtiliyin tarixiliyin istifadə vasitəsi olması ilə bağlı fərqli mövqələr irəli sürür.

Tənqidi ədəbiyyatda “Mahmud və Məryəm” tipli əsərləri tarixi mövzuda yazılmış, yoxsa ümumbəşəri ideyaların bədii əksini verən müasir fəlsəfi roman kimi təqdim etmək kimi fərqli tendensiyalar ortalığa çıxır.

¹ Həbibbəyli, İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman / İ. Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – s.787

Tənqidin fərqli mövqelərinin ümumiləşdirilməsi, onlara polemik yanaşma, bədii mətn arsenalına istinad tədqiqatda belə bir fikri önə çıxarır ki, “Mahmud və Məryəm”də bədii şərtiliyə sıx-sıx istinad tarixiliyin daha dürüst, tarixi dövrün ruhunun sosial-psixoloji və fəlsəfi aspektdə inikasını imkanlarını genişləndirir. Eyni zamanda milli tarixi mövzunun polifonik məzmununda işlənməsinə, bəşəri dəyərlərin bədii ifadəsinə şərait yaradır.

“Mahmud və Məryəm” romanını tarixi dövr hadisələrinin bədii təsviri və təhlili kontekstindən çıxararaq, hadisələrin və obrazların bədii şərtilik daxilində təcəssümünü qabartmağa, əsəri tarixi roman kimi yox, müasir fəlsəfi roman kimi qiymətləndirməyə çalışan tənqid konsepsiyasının zəif cəhəti kimi tarixiliklə fəlsəfiliyin, tarixiliklə müasirliyin qarşı-qarşı qoyulması məsələsinin yanlışlığına diqqət çəkilir.

“Mahmud və Məryəm”, “Köç”, “Fətəli fəthi” romanlarına verilən tənqidi şərhlərdə tarixiliyin şərtiliyini müdafiə edən mövqe təkzib olunur. Bu tendensiyanın milli ədəbiyyat nümunələrini dünya ədəbi təcrübəsindəki (xüsusən Q.Q.Markesin “Yüz ilin tənhalığı” əsərindəki) yeni roman modellərinə süni şəkildə uyğunlaşdırmaq istəyindən irəli gəlmiş sübut olunur. Akad. B.Nəbiyev yazır: *“Bizim son dövrün məhsulu olan bəzi roman və povestlərimizin Qabriel Qarsia Markesin “Yüz il tənhalıqda” əsərinin təsiri ilə yazıldığını deyənlər var”*.¹

“Yüz ilin tənhalığı” əsəri və milli roman nümunələrinin müqayisəli təhlili belə bir qənaət irəli sürməyə əsas verir ki, Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi reallığı “lokallıq” əlaməti, bədii şərtilik və simvolikanı bəşərilik, tarixə qlobal baxış üsulu kimi dəyərləndirməsi nəticə etibararı ilə ona gətirib çıxarır ki, bəşəriyyətin tarixi, dünyanın qloballaşan tarixi milli tarixlərdən ayrı və mücərrəd fəlsəfi bir model kimi təsəvvür edilir. Bu işə mahiyyətə millilik və bəşəriyyətin bir-birini tamamlamasını,

¹ Nəbiyev, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Nəbiyev. – Bakı: Çinar-Çap, – V cild. – 2009. – s. 56

millilikdə ifadə olunan bəşərlik kimi estetik qanunauyğunluğu şübhə altına alır.

III fəsil “**Ədəbi tənqid 1960-80-ci illər nəsrində tarixi həqiqətlərin təhrifi və müasirləşdirmə haqqında**” adlanır. Bu fəsildə problemin qoyuluşu elədir ki, tədqiqat daha çox tənqidin tənqidi istiqamətində aparılır. Adətən tədqiqatlarda tənqid və ədəbi proses probleminə daha çox tənqidin mövqeyindən yanaşılır, ümumən tədqiqatçılar tənqidin mövqeyindən əsaslı şəkildə kənara çıxma bilmirlər. Tədqiqatın bu fəslində 60-80-ci illərin tarixi nəsr təsərrüfatı haqqında tənqidin mövqeyinə polemik yanaşılır. Məsələlərə verilən elmi həllərin doğru və yanlış tərəfləri sistem şəklinə aşkarlanır.

Tədqiqatda bədii mətnlərin özünə də aktiv tənqidi yanaşma sərgilənir. Mövzunun bədii həllində estetikliyin və tarixi həqiqətin təsdiqinə və orijinal bədii təfsirinə istiqamətlənən xüsusiyyətlərlə sosrealizmin ideoloji prinsiplərindən irəli gələn cəhətlərin fərqləndirilməsi fəslin əsas məqsədlərindən biri kimi önə keçir. Mövzunun bədii həllində müəllifin istedadının dərəcəsi, bədii təxəyyülünün səviyyəsi və istiqaməti məsələlərinə nüfuz edilir. Bu da yazıçının tarixi həqiqətləri bədii həqiqətlərə çevirirəkən nə dərəcədə düzgün yol tutduğunu, yaxud tarixi həqiqətləri nə dərəcədə təhrif etdiyini aşkarlamağa imkan verir.

Tədqiqatda 60-80-ci illər nəsrində tarixilik və müasirlik probleminə tənqidin verdiyi elmi həlldə tarixin təhrifi məsələsi üç problem ətrafında cəmləşdirilir. Hər məsələnin elmi şərhinə bir paraqraf ayrılır.

Bu fəslin birinci paraqrafında “**Tarixi dövr hadisələrinin və tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının təhrifi**” problemi ədəbi tənqid müstəvisinə çıxarılır. Bu paraqrafda 60-80-ci illər nəsrinə münasibətdə tənqidi düşüncənin estetik düşüncədən geri qaldığı məqamlar tarixi hadisələrin və tarixi şəxsiyyətlərin bədii təsvirinə verilən şərhələrə elmi münasibətdə aşkarlanır. “Dəli Kür” romanında tarixi dövr hadisələrinin və Cahandar ağa obrazının təhlilində 60-70-ci illər tənqidinin daha çox sosioloji-ideoloji

istiqlamətli qiymətləndirmələri bədii mətn həqiqətləri əsasında təkzib edilir.

Tədqiqatda Ə.Cəfərzadənin “Şirvan” trilogiyası, “Cəlaliyyə” povesti, M.İsmayılovun romanları, C.Bərgüşadın “Boz atın belində”, “Sıyrılmış qılınc”, Ə.Nicatın “Nəğməyə dönmüş ömür” əsərlərində tarixi dövr hadisələrinin və tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının təhrifinə gətirib çıxaran ən müxtəlif səbəblərin tənqid tərəfindən ümumən düzgün müəyyənləşdirilməsi haqqında təfəssilatlı qənaətlər irəli sürülür. Bəzi əsərlərdə tarixi hadisələrin və tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının bədii ifadəsinə tənqidin mövqeyindəki haçalanmalar, mübahisələr, mübahisələri doğuran səbəblər üzərində geniş dayanılır və onlara aydın elmi münasibət bildirilir.

Tənqid tarixiliyin və müasirliyin bədii ifadəsində sənətkarlığın aşağı səviyyədə olmasına xüsusi diqqət yetirir. Bu sıradadır Ə.Cəfərzadənin “Şirvan” trilogiyası, “Bakı-1501”, C.Bərgüşadın “Boz atın belində”, “Sıyrılmış qılınc”, Ə.Nicatın “Nəğməyə dönmüş ömür”, M.İsmayılovun “İki od arasında”, “Xaqani” romanları, Ə.Cəfərzadənin “Cəlaliyyə” povestləri ciddi tənqid hədəfi olur.

Ədəbi tənqid tarixiliklə müasirliyin bir-birini şərtləndirməsi, birinin o birini tamamlaması prinsipindən çıxış edir və məsələni belə qoyur ki, tarixi həqiqət düzgün əks etdirilməyəndə əsər müasirlik gücünü itirir. Çünki tarixilik kimi müasirliyin də əsasında bədii həqiqət dayanır.

Tənqid bədii nəsrə tarixiliyin pozulmasını şərtləndirən əlamətlər sırasında tarixi hadisələrin və şəxsiyyətlərin obrazlarının birtərəfli canlandırılmasına diqqət çəkir. 1960-80-ci illərdə yazılmış bəzi tarixi əsərlərdə (xüsusən M.İsmayılovun romanlarında) müəllif fantaziyasının açıq-aşkar çatışmaması, deməli, tarixi həqiqətin bədii həqiqətə çevrilmək imkanının zəifliyi, digər bir halda isə müəllif fantaziyasının obrazları öz tarixi xarakterindən uzaqlaşdırmağa, tarixi dövrün səciyyəsinə həqiqətə uyğun olmayan şəkildə ifadə etməyə xidmət etməsi (xüsusən Ə.Cəfərzadənin “Cəlaliyyə”, “Bakı-1501”, Ə.Nicatın

“Nəğməyə dönmüş ömür” əsərlərində) tarixiliyin təhrifi kimi şərh olunur.

Tarixi dövr hadisələrinin təsvirinə və tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının yaradılmasına münasibətdə tarixçi alimlərlə ədəbi tənqid arasında fikir ixtilafları yaranır. Tarixiliyin bədii ifadəsinə yanaşmada bu fikir haçalanması “Məhşər” romanının nümunəsində daha qabarıq meydana çıxır. Tarixçi alimlər tarixi həqiqətlərin bədii həqiqətə çevrilməsində sənətin estetik qanunauyğunluqlarını nəzərə almırdılar. Ədəbi tənqid isə “Məhşər”də tarixin təkə təsvirini yox, izahını da görür, tarixi həqiqətə münasibətdə sənətkar axtarışlarının “ümumi müəllif konsepsiyasına uyğun təfsirini” (A.Hüseynov) tapdığını da önə çəkir.

Birinci paraqrafda “Məhşər” romanında tarixiliyin inikası problemi ilə bağlı 80-ci illərin tənqidində meydana çıxan mübahisələr, xüsusən İ.Hüseynovla tarixçi alimlərin tarixi həqiqət və bədii həqiqət müstəvisindəki mübahisələri əhatəli şərhini tapır, bu mübahisəyə, eyni zamanda, “Məhşər”də tarixi və bədii həqiqət məsələsinə tənqidin daha düzgün və konseptual mövqedən yanaşdığı aşkarlanır.

Üçüncü fəslin “**Tənqid və bədii dildə tarixiliyin pozulması problemi**” adlanan ikinci paraqrafında tənqidin tarixi nəsrə bədii dilin yeri məsələsinə dair mülahizələri araşdırılır. Bu zaman əsas ağırlıq tarixi nəsrə özünü göstərən dil qüsurlarının üzərinə salınır. Tədqiqatda belə bir fikir formalaşdırılır ki, nəsrin tarixiliyini şərtləndirən əsas əlamətlərdən biri tarixi koloritin qorunmasıdır. Ədəbi tənqiddə məsələ məhz belə qoyulur və bu istiqamətdə araşdırılır: *“Ümumiyyətlə söz sənətində hər şey sözdə, söz sırasında – dildə “cisimləşir”. Sənətkarlıqla bağlı elə bir məsələ yoxdur ki, o bu və ya digər dərəcədə dillə də bağlı olmasın. Dil səviyyəsi təfəkkürün ideya-məzmun səviyyəsi ilə bilavasitə şərtlənir. Əslində dilin necəliyi oxucuya əyani təsirin necəliyi deməkdir”*.¹

¹ Ədəbi proses – 81-82. – Bakı: Elm, – 1987. – s. 266

Tarixi koloritin mühafizəsində isə bədii dil faktoru mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Problemin nəzəri qoyuluşu zamanı əsaslandırılır ki, tarixi əsərin dili tarixi koloritin mühafizəsində həlledici rol malik deyilsə, burada artıq tarixin təhrifindən söhbət getməlidir. Bu mənada tədqiqatda “Xudafərin körpüsü”, “Bakı-1501”, “Sıyrılmış qılınc”, “Boz atın belində”, “Qızılbaşlar”, “Xaqani” və digər romanlarda, eləcə də Ə.Cəfərzadənin “Cəlaliyyə” povestində bədii dil sönüklüyünə tənqidin tənqidi mülahizələri ümumiləşdirilir, tarixi koloritin ifadəsində, tarixi həqiqətin bədii həqiqətə çevrilməsində bu əsərlərin dilinin üzərinə düşən funksiyaları yerinə yetirə bilmədiyi göstərilir. Tədqiqatda tarixi koloritin, tarixi düşüncənin ifadəsində dildəki sənətkarlığın qabarıq şəkildə üzə çıxdığı əsərlərlə (“Dəli Kür”, “Qarlı aşırım”, “Məhşər”, “Köç” tipli əsərlərlə) dil baxımından zəif əsərlər qarşılaşdırılır (bəzən bir yazıçının yaradıcılığı timsalında) və bütün bu müqayisələr dissertasiyada tənqidi fikirdə tarixiliyin təhrifində dillə bağlı mülahizələri ümumiləşdirilməsinə imkan verir.

Ədəbi tənqid bədii dildə tarixiliyin pozulması problemini də qoyur. Lakin “60-80-ci illər tarixi nəsrinin dili” problemi 60-70-ci illər tənqidində aktivlik qazana bilmir. Ədəbi tənqiddə tarixi nəsrə bədii dil problemi tarixiliyin bədii ifadəsinin əsas şərtlərindən biri, başqa sözlə, sənətkarlığı müəyyən edən əsas cəhətlərdən biri kimi 80-ci illər tənqidində aktuallanır və öz elmi həllini tapır. 80-ci illər tənqidi əsərin ideya-bədii novatorluğunu şərtləndirən amillər sırasında bədii dilə xüsusi yer ayırır. Tarixi koloritin, müəllif niyyətinin daha parlaq təcəssümündə bədii dilin oynadığı rolu tənqid “Köç” romanına yanaşmada daha təfərrüatlı şəkildə ortaya qoyur.

60-80-ci illərin tarixi nəsrində metaforik, şərti-simvolik düşüncə tərzini, bu düşüncə tərzindən irəli gələrək dilin metaforikləşməsi çoxlu mübahisələrə meydan versə də, ümumən tənqid dildə və düşüncədə metaforikləşməni bədii nəsrin uğurlu axtarışları kimi qəbul edir. Bunun əksinə, bədii dilin çılpaqlaşması, publisistləşməsi, ifrat bəsitləşməsi, təhkiyədə

nağılcılıq, bədii təsvirdə əhvalatçılığın son nəticədə tarixi həqiqətin bədii həqiqətə çevrilmək imkanını heçə endirməsi kimi izah edilir.

Sonuncu fəslin **“Tarixi nəsrə macəraçılıq və müasirləşdirmə meyllərinə tənqidi münasibət”** adlanan üçüncü paragrafında göstərilir ki, tənqiddə bu problemə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, tənqidçi N.Cabbarov problemə elmi baxışını aşağıdakı kimi ifadə edirdi: *“Açığını demək lazımdır ki, nəsrimizdə tarixi hadisələrə macəraçı həvəsilə, ən pisi, böyük tarixi şəxsiyyətlərimizə ekzotik bir maraqla üz tutmaq meylə hələ də davam etməkdədir. Məsələn, son zamanlar Şah İsmayıl Xətayi haqqında üç roman yaranmışdır. Lakin bu üç roman üst-üstə milli varlığımızın bu böyük nümayəndəsi barədə müasir oxucuya arzuolunan məlumatı verməyə qadir deyil”*¹.

Bu paragrafda bədii nəsrə tarixiliyin pozulmasını şərtləndirən iki amil üzərində xüsusi dayanılır.

Ədəbi tənqidin irəliyə doğru hərəkətində 60-80-ci illər tarixi nəsrində macəraçılıq və müasirləşdirmə meyllərinə tənqidi münasibət də önə çıxır. Tarixi nəsrə macərə ünsürlərinin macəraçılıqla əvəz olunmasını tarixiliyin bədii inikasına xələl gətirən xüsusiyyət hesab edən tənqid məsələləri belə qoyur: Əgər hadisə ardınca hadisə təsviri müəllifin tarixə estetik münasibətinin üzvü tərkib hissəsinə çevrilmirsə, tarixi milli konkretliyində və koloritində əks etdirməyə xidmət etmirsə və bu təsvir məqsədə çatmağın vasitəsi yox, məqsədin özündürsə, onda artıq macəraçılıq başlayır.

Əsaslandırılır ki, tarixi nəsrə vacib elementlərdən biri kimi çıxış edən macərə ünsürləri macəraçılıq ilə əvəz olunanda tarixilik pozulur.

İkinci halda, məsələ belə qoyulur: Tarixiliyin həqiqi bədii ifadəsi müasirlik doğurur. Lakin tarixi həqiqətin estetik ifadəsində müasirlik müasirləşdirmə ilə əvəz olunanda da tarixilik pozulur. Məsələlərin bu şəkildə qoyuluşu tarixi nəsrə yanaşmada tənqidin

¹Nəsr: problemlər, mülahizələr (“Dəyirmi stol” ətrafında söhbət) // –Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, – 1985. № 8, – s.162-184

də bu məsələlərə kifayət qədər diqqət yetirməsindən irəli gəlir. Tənqidin tarixi nəsrdə macəraçılıq meylləri və müasirləşdirmə ilə bağlı kifayət qədər ətraflı söhbət açması dissertasiyada bu istiqamətlərdəki mövqeləri analitik elmi təhlilə çəkməyi şərtləndirir. Tədqiqatda əldə olunan əsas elmi qənaətlərindən biri budur ki, V.Quliyev, A.Hüseynov kimi tənqidçilər 60-80-ci illər tarixi nəsrində qabarıq meyllərdən biri kimi görünən macəraçılığı sənətkarlığa, müəllif mövqeyinin uğurlu bədii ifadəsinə mane olan cəhətlər kimi xarakterizə edə, əsaslandırma bilirlər. Məsələn, V.Quliyev “Bakı-1501” romanında macəra təsvirlərinin tarixi həqiqətlərin təsvirini üstələdiyini sübut edir. O yazır: “*Əsərdə Şah İsmayılın həyatının mübarizə və zəfərlərlə dolu olan 14 ili (1501-1514-cü illər) işıqlandırılmışdır. Müəllif yeri gəldikcə gənc hökmdarın uşaqlıq illərinə də qayıdır, onun taxt-taca sahib olana qədər keçirdiyi 15 illik ömrün müxtəlif dramatik səhifələrini də vərəqləyir. Lakin vərəqlənən, araşdırılan ömrün tarixçəsi əksər hallarda tarixin yaddaşı əsasında deyil, təxəyyülün uçuşları zəminində canlandırılır. Bu isə bəzən ciddi tarixi roman üslubu ilə bir araya sığmır, macəraçılıq meyllərinə meydan açır. “Zənbil içində keçən bir gün” fəslindən başlanan macəraçılıq romanın Aytəkin-İbrahim xəttində daha da güclənir və əsərin tarixiliyini zəiflədir*”¹.

Eyni zamanda, tədqiqatda tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda macəraçılığı ənənədən gələn müsbət tendensiya və yaxud müəllifin fərdi üslubunun uğuru, oxucu auditoriyası qazanmağa istiqamətlənmiş uğurlu təşəbbüs kimi qəbul edən mülahizələr də təfərrüatlı təhlil obyektinə olur. Tədqiqatda 60-80-ci illərin tənqidi fikrində macəraçılığın tarixin təhrifinə yol açmasına dair konseptual yanaşmalar həm təqdir edilir, həm də bu istiqamətdəki qənaətlər bir qədər də dərinləşdirilir.

Tədqiqatdan alınan aşağıdakı qənaət tarixi nəsrə macəraçılığa və müasirləşdirmə meyllinə konseptual elmi mövqedən yanaşmanı şərtləndirir: Bədii əsərdə tarixilik

¹ Quliyev V. Nəsr (81-ci ilin ədəbi icmalı) // Ədəbi proses – 81-82. – Bakı: Elm, – 1987. – s.27-28

macərəaçılıqla, müasirlik müasirləşdirmə ilə əvəz olunanda tarixi dövrün dolğun inikasına, bu inikasin bətnində ifadə olunan müasirliyə yer qalmır. Bədii əsərdə tarixilik öz estetik məzmunu və funksiyasından uzaqlaşanda müasirliyi də müasirləşdirmə əvəz edir. Çünki əsl tarixilik olmadan əsl müasirliyə nail olmaq mümkün deyildir. Tədqiqatda bu elmi mövqeyə 60-80-ci illər tarixi nəsrilə bağlı tənqidin təhlillərini ümumiləşdirmək yolu ilə gəlinir.

Son paraqrafda C.Bərgüşadın “Sıyrılmış qılınc”, Ə.Cəfərzadənin “Bakı-1501”, F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və s. əsərlərdə müasirləşdirmə meyillərinə tənqidin tənqidi yanaşmaları tipoloji ümumiləşdirməyə cəlb edilir. Müasirlik və müasirləşdirmə ilə bağlı tənqidi düşüncənin mövqeyi yarımfəslin sonunda aşağıdakı tezisdə öz elmi ifadəsini tapır: Ədəbi tənqidin 60-80-ci illər nəsrində tarixilikdə müasirlik və tarixiliyin müasirləşdirilməsi ilə bağlı qənaətləri ümumən obyektiv elmi ümumiləşdirmə səciyyəsi daşıyır və bu ümumiləşdirmələr, bir qayda olaraq, müasirləşdirmə ilə bağlı çoxsaylı ədəbi faktların tipoloji təhlilinə istinad edir.

“Nəticə”də tədqiqatın əsas qənaətləri ümumiləşdirilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, 1960-80-ci illər nəsrində tarixiliyin və müasirliyin tarixi gerçəklik əsasında ifadəsində ədəbi tənqidin fəaliyyət istiqamətinin iki tipi fərqləndirilir:

I.Tənqidin bədii nəsrdə tarixiliyin və müasirliyin dəqiq bədii əksini və təhrifini müəyyənləşdirdiyi məqamlar.

II.Ədəbi tənqidin bədii nəsrdə tarixiliyin və müasirliyin inikasını sosioloji-ideoloji mövqedən şərh etdiyi məqamlar, başqa sözlə, tarixə estetik baxışın yanlış elmi izahı.

Tənqidin bu iki istiqamətdəki fəaliyyəti tarixi mövzunun işlənməsinə münasibətdə tənqidin 60-70-ci illər mərhələsi ilə 80-ci illər mərhələsi arasında keyfiyyət fərqlərini müşahidə etməyə və ümumiləşdirməyə imkan verir.

Ədəbi tənqidin 60-80-ci illər nəsrində tarixilikdə müasirlik və tarixiliyin müasirləşdirilməsi ilə bağlı qənaətləri ümumən obyektiv elmi ümumiləşdirmə səciyyəsi daşıyır və bu ümumiləşdirmələr bir

qayda olaraq müasirləşdirmə ilə bağlı çoxsaylı ədəbi faktların tipoloji təhlilinə istinad edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə, konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. 1930-1950-ci illər ədəbi tənqidi və bədii nəsrdə tarixilik və müasirlik problemi // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, – 2014. №4, – s.284-290

2. Ədəbi tənqiddə tarixi romanın 1960-1980-cı illər tipologiyası və tarixiliyin inikas üsullarına dair mübahisələr // – Bakı: Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərləri, – 2014. №4, – s.32-38

3. Ədəbi tənqid və 1960-1980-cı illər nəsrində tarixilik və müasirlik probleminə nəzəri baxış // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransın materialları, – Bakı: – 7-8 aprel, – 2015, – s.421-423.

4. Ədəbi tənqid “Dəli Kür”də tarixilik və müasirlik haqqında // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2015. №2, – s.180-183

5. Azərbaycan ədəbi tənqidində tarixi və bədii həqiqət probleminə polemik yanaşmalar // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2015. №2, – s.205-208

6. “Dəli Kür” və “Pərvanə” romanı 70-80-ci illər tənqidində // Bakı Dövlət Universiteti “Kitabi-Dədə Qorqud” və türk dünyası “Kitabi-Dədə Qorqud” un təcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 29 dekabr, – 2015, – s.530-533

7. Ədəbi tənqiddə Elçinin “Mahmud və Məryəm” tarixilik və şetilik məsələsinə fərqli baxışlar // Görkəmli ədəbiyyatşünas, tənqidçi, tərcüməçi, professor Pənah Xəlilovun anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Türk xalqları ədəbiyyatının aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: 18 dekabr, – 2015, – s.151-156

8. Азербайджанская литературная критика о художественной условности в историзме и условности историзма в художественной прозе // – Москва: Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, – 2016. №10, – с. 37-43

9. Tarixi dövr hadisələrinin və tarixi şəxsiyyətlərinin obrazlarının təhlili, problemləri ədəbi tənqid müstəvisində // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: 24-25 may, – 2016, – s.94-98

10. Романы «Дели Кюр» и «Парвана» в критике 1970-80-х годов // «Теорія та практика сучасної науки та освіти» матеріали міжнародної наукової конференції, – Dnipro: 29-30 листопада, – 2019, с.348

11. Critical attitude the tendency of adventure and modernization in historical prose // – Украина: Закарпатский филологични студи. Ужгородский Национальный университет, – 2020. № 14, – том 2. – с.218-222

**Dissertasiyanın müdafiəsi _____
_____ il tarixində saat
_____ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.**

**Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala
döngəsi, 31**

**Dissertasiya ilə AMEA Folklor İnstitutunun
Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.**

**Dissertasiya və avtoreferatın elektron
versiyaları Ali Attestasiya Komissiyasının
(aak.gov.az) və AMEA Folklor İnstitutunun
(folklor.az) rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.**

**Avtoreferat _____ il tarixində zəruri
ünvanlara göndərilmişdir.**

Çapa imzalanıb: 29.04.2022

Kağızın formatı: _____

Həcm: _____
(işarə sayı)

Tiraj: 100